

Захист навколишнього середовища під час збройного конфлікту*Бехруз Хашматулла Набійович¹, Грушко Мальвіна Валеріївна²*

Опубліковано	Секція	УДК
30.06.2023	Право	341.32:502.17

DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10218497>

Ліцензовано за умовами Creative Commons BY 4.0 International license

Анотація. Війна завдає великої негативної шкоди навколишньому природному середовищу. Сучасні збройні сили значно і небезпечно впливають на природне середовище: забруднення територій військовою технікою, лісові пожежі від стрільб, пошкодження озонового шару під час запусків ракет і польотів військових літаків, радіоактивне забруднення довкілля підводними човнами з ядерними установками (як складники використаного ядерного палива, так і радіаційно-забруднені корпуси виведених з експлуатації атомних підводних човнів, їх утилізація потребує великих витрат).

Збройні конфлікти міжнародного та неміжнародного характеру були та залишаються однією з найбільш серозним проблем людства, які завдають шкоди не тільки народам, а й природному середовищу. Застосування певних методів ведення війни в період збройних конфліктів може мати катастрофічні наслідки для природного середовища.

В міжнародному праві існують певні спеціальні механізми та норми що стосуються захисту природного середовища під час збройних конфліктів. Проте, разом з тим, є необхідним підвищення рівня захисту, що потребує більш чіткого визначення сфери застосування даних норм та міжнародного співробітництва у захисті природного середовища. Захист природного середовища напряму пов'язаний з інтересами суспільства та захистом цивільного населення, важливим є визнання захисту природного середовища у період збройних конфліктів. Слід зазначити, що міжнародне право закликає держави співпрацювати одна з одною та укладати між собою міжнародні договори, які б передбачали додатковий захист природного середовища під час збройних конфліктів.

Дослідження присвячене аналізу впливу збройних конфліктів на природне середовище, виявленню проблемних питань та розробці стратегій захисту навколишнього середовища під час воєнних дій. Дослідження спрямоване на виявлення можливих шляхів мінімізації негативного впливу збройних конфліктів на екологію та розвитку механізмів для збереження природних ресурсів у таких умовах.

Ключові слова: захист природного середовища, воєнні злочини, екоцид, природні катастрофи, екологічні злочини.

¹ доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія»

²к. ю.н., доцент, доцент кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія»

Protection of the Environment during an Armed conflict

Abstract. War causes great negative damage to the environment. Modern armed forces have a significant and dangerous impact on the natural environment: pollution of territories by military equipment, forest fires from shooting, damage to the ozone layer during missile launches and military aircraft flights, radioactive contamination of the environment by submarines with nuclear installations (both components of used nuclear fuel and radiation-contaminated hulls of decommissioned nuclear submarines, their disposal requires large expenditures).

Armed conflicts of international and non-international nature have been and remain one of the most serious problems of mankind, causing damage not only to nations but also to the natural environment. The use of certain methods of warfare during armed conflicts can have catastrophic consequences for the natural environment.

There are certain special mechanisms and norms in international law relating to the protection of the natural environment during armed conflicts. However, at the same time, there is a need to increase the level of protection, which requires a clearer definition of the scope of application of these norms and international cooperation in protecting the environment. The protection of the environment is directly related to the interests of society and the protection of civilians, and it is important to recognise the protection of the environment during armed conflict. It should be noted that international law calls on states to cooperate with each other and conclude international treaties that would provide for additional protection of the natural environment during armed conflicts.

The study analyses the impact of armed conflicts on the natural environment, identifies problematic issues and develops strategies for environmental protection during military operations. The study aims to identify possible ways to minimise the negative impact of armed conflicts on the environment and develop mechanisms to preserve natural resources in such conditions.

Keywords: protection of the natural environment, war crimes, ecocide, natural disasters, environmental crimes.

Вступ

Постановка проблеми. Міжнародне співтовариство дедалі більше замислюється в поясненні екологічних наслідків війни. Завдяки історичному аналізу впливу війни на навколишнє середовище стає зрозуміло, що сучасні війни значно погіршили загальний екологічний стан Землі. Постійними загрозами є склади, де зберігаються компоненти ядерної зброї, та затоплені підводні човни з ядерними установками, що потенційно можуть стати джерелами радіоактивного забруднення довкілля. Однак основними екологічними проблемами, пов'язаними зі збройними силами, є наслідки ядерних випробувань, воєнний екоцид в Індокитаї та Перській затоці, також вчинення екоциду росією на території України, проблеми зі зберіганням та утилізацією хімічної зброї, а також твердого та зокрема рідкого палива для бойових ракет. Тому є необхідним активно захищати природне середовище під час збройних конфліктів, шляхом активного міжнародного співробітництва, дотримання чинних міжнародних норм з захисту навколишнього середовища під час збройних конфліктів та укладанням додаткових норм, що націлені на ще більший захист природного середовища та населення.

Метою статті є дослідження захисту навколишнього середовища в збройному конфлікті.

Аналіз наукових публікацій. До дослідження захисту навколишнього середовища під час збройного конфлікту зверталися такі українські науковці як: П. П. Войтович, К. А. Козмуляк, Т. Р. Короткий, О. О. Сурілова та інші.

Результати

Збройні конфлікти забруднюють і руйнують довкілля, часто залишаючи постійний слід на ландшафті та біорізноманітті постраждалих держав. Російський конфлікт в Україні, наприклад, демонструє спустошення фауни та флори, коли держави ведуть війни в районах, багатих на біорізноманіття. Ми також став свідком кількох жахливих тижнів, коли світ побачив, що відбувається, коли війна ведеться в державі з ядерною енергією. Таким чином, від знищення цілей у лісах чи на заповідних територіях до побічної шкоди, спричиненої розливами нафти в морському чи пустельному середовищі, токсичним хімічним забрудненням від покинутих боєприпасів, знищення сільськогосподарських угідь та знищення дикої природи – збройний конфлікт завдає шкоди природному середовищу.

Задля захисту навколишнього середовища під час війни були зроблені певні кроки, наприклад створені міжнародні договори, спрямовані на захист навколишнього середовища. У 1977 році було оголошено незаконним використання будь-яких методів, які змінюють «природне середовище Землі шляхом навмисного маніпулювання природою». Також створені додаткові договори про захист води, повітря та інших природних ресурсів. Введено заборону на ядерні випробування та оголошено обмеження на запаси екологічно небезпечної зброї та хімікатів; санкції регулюють утилізацію ТПВ. Завдяки санкціям, угодам і законам, згаданим вище, негативний вплив війни на навколишнє середовище повільно зменшується.

До міжнародно-правових документів, спрямованих на захист навколишнього середовища в період збройних конфліктів, необхідно віднести і Конвенцію про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних пошкоджень або мають невивіркову дію 1980 року.

Ця конвенція була укладена під егідою Організації Об'єднаних Націй і має на меті, як це виходить з назви, заборонити або обмежити застосування деяких видів звичайної зброї. До неї додаються чотири протоколи, що стосуються: невиявлених уламків; мініловушок та інших пристроїв; запальної зброї; лазерної зброї.

У преамбулі підтверджується, що сторони виходять із принципу міжнародного права, згідно з яким право сторін у збройному конфлікті вибирати методи чи засоби війни не є необмеженим, а також із принципу, що забороняє застосування у збройних конфліктах зброї, снарядів, речовин та методів ведення війни, які можуть завдати надмірних пошкоджень або завдати зайвих страждань. Пункт 4 статті 2 забороняє перетворювати ліси та інші види рослинного покриву на об'єкт нападу із застосуванням запальної зброї за винятком випадків, коли такі природні елементи використовуються для того, щоб укрити, приховати чи замаскувати комбатантів чи інші військові об'єкти, або коли вони самі є військовими об'єктами [3].

У Консультативному висновку 1996 року про законність загрози ядерною зброєю або її застосування Міжнародний суд ООН зазначив, що «хоч існує міжнародне право щодо захисту та охорони навколишнього середовища конкретно не забороняє застосування ядерної зброї, вона вказує на важливі екологічні фактори, які належним чином слід враховувати в контексті здійснення принципів та норм права, які застосовуються у збройних конфліктах». Зокрема, Міжнародний суд підтвердив застосовність принципу пропорційності, наголосивши, що повага до навколишнього середовища є одним з елементів при оцінці того, чи знаходяться дії сторін відповідно до цього принципу. Суд виходив з того, що навколишнє середовище не є чимось

абстрактним, а служить місцем існування, визначає якість життя і саме здоров'я людей, у тому числі майбутніх поколінь. Держави повинні брати до уваги екологічні міркування при оцінці того, що є необхідним та пропорційним у ході досягнення законних військових цілей. Отже, захист навколишнього середовища — один із елементів, які враховуються при оцінці того, чи відповідає будь-яка дія принципам необхідності та пропорційності [1].

Міжнародна група експертів з прав людини та охорони навколишнього середовища у представництві ООН у Женеві 1994 р. вперше виробила проект декларації принципів з прав людини та навколишнього середовища. Один із пунктів цієї декларації вказував на те, що держави та всі інші сторони повинні уникати використання довкілля як засобу ведення війни або заподіяння значної, довгострокової або широкомасштабної шкоди навколишньому середовищу та повинні поважати міжнародне право, що забезпечує захист довкілля в період збройних конфліктів, та співпрацювати у його подальшому розвитку.

Римський статут Міжнародного кримінального суду був прийнятий у 1998 році і містить основну констатацію міжнародних злочинів. Незважаючи на те, що ні росія, ні Україна не є сторонами Римського статуту, МКС має юрисдикцію над подіями в Україні, оскільки Україна є місцем передбачуваних злочинів і тому, що український уряд раніше видав спеціальну декларацію про визнання юрисдикції МКС. У контексті руйнування навколишнього середовища під час війни Римський статут стверджує, що воєнним злочином є «навмисне [здійснення] нападу, усвідомлюючи, що такий напад спричинить ... широкомасштабну, довготривалу та серйозну шкоду природному середовищу», тобто екологічний воєнний злочин [2].

Подібно до більшості злочинів, критерії екологічних воєнних злочинів можна розділити на дві основні категорії:

- дії або бездіяльність особи «*actus reus*»;
- намір чи умисел обвинуваченого «*mens rea*».

З погляду «*actus reus*», шкода має відповідати критеріям «важкої», «широкої поширеності» та «довгострокової». Римський статут не містить конкретних визначень цих термінів, так само як і Конвенція про заборону військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, яка є точкою відліку для ситуацій, де переплітаються руйнування навколишнього середовища та війна.

Однак Женевська конференція Комітету з роззброєння видала роз'яснення для Конвенції про заборону військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, які є важливими в даному контексті. Стосовно «серйозного» критерію, Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання методів впливу на довкілля визначає це як «значні порушення або шкоду людському життю, природним і економічним ресурсам або іншим активам» [3]. Щодо «широкого поширення», Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання методів впливу на довкілля розуміє це як «охоплення території в розмірах кількох сотень квадратних кілометрів». Нарешті, стосовно «довгострокового» критерію, Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання методів впливу на довкілля посилається на «тривалий період, що складається з кількох місяців або приблизно одного сезону». Ці критерії є дуже жорсткими, і вони є кон'юнктивними — це означає, що всі три критерії мають бути виконані, і достатньо одного чи двох не буде.

З точки зору «*mens rea*», екологічний воєнний злочин вимагає, щоб напад був навмисним і щоб обвинувачений знав про шкоду, яка може спричинитися. «Намір» вимагає, щоб особа «мала намір брати участь у поведінці (або) мала намір спричинити такі наслідки або усвідомлювала, що це станеться під звичайного ходу подій». «Знання»

вимагає «усвідомлення того, що обставина існує або наслідки виникнуть у звичайному перебігу подій».

Однак існують два чинні положення Римського статуту МКС, які дозволяють переслідувати випадки екологічної шкоди.

По-перше, як ми вже зазначали, стаття 8 про воєнні злочини передбачає, що Міжнародний кримінальний суд «має юрисдикцію щодо воєнних злочинів, зокрема, коли вони вчиняються в рамках плану чи політики або як частина великомасштабного вчинення таких злочинів». Стаття 8 застосовується до міжнародного збройного конфлікту, такого як вторгнення Росії в Україну. Визначення воєнних злочинів включає «серйозні порушення законів і звичаїв, які застосовуються під час міжнародного збройного конфлікту, у встановлених рамках міжнародного права» і, зокрема, через статтю 8(2)(b)(iv): «Навмисне вчинення атаки, усвідомлюючи, що така атака спричинить випадкову втрату життя чи поранення цивільних осіб або пошкодження цивільних об'єктів або широкомасштабну, довгострокову та серйозну шкоду природному середовищу, яка буде явно надмірною в порівнянні з конкретною та безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою». Тому шкода навколишньому середовищу підпадає під визначення воєнних злочинів у Римському статуті МКС.

Здається ймовірним, що факти принаймні деяких атак Росії в Україні – включно, можливо, з дамбою у Новій Каховці – будуть кваліфіковані як атака, здійснена з усвідомленням того, що вона завдасть «широкомасштабної, довготривалої та серйозної шкоди природному середовищу». Стаття 8 (2)(b)(iv), однак, підлягає умові, що шкода має бути «явно надмірною по відношенню до конкретної та прямої загальної воєнної переваги, яка очікується», на яку можна потенційно покладатися на захист від будь-якого обвинувачення.

По-друге, стаття 7 Римського статуту стосується злочинів проти людяності. Такі злочини не обмежуються міжнародним збройним конфліктом. Однак вони є злочинами проти людяності, а не проти довкілля як такого. Стаття 7 (1)(k) передбачає: «що злочин проти людяності включає, якщо вони свідомо вчинені в рамках широкомасштабного чи систематичного нападу, спрямованого проти будь-якого цивільного населення», інші нелюдські дії подібного характеру до тих, що викладені у статті 7 (1) які навмисно спричиняють «сильні страждання або серйозну шкоду тілу або психічному чи фізичному здоров'ю».

Потрібні страждання не обов'язково повинні бути постійною та непоправною шкодою, але це має бути шкода, яка призводить до серйозної та довготривалої невідповідності для здатності людини вести нормальне та конструктивне життя. Можна передбачити, що такі страждання можуть бути спричинені шляхом пошкодження елементів навколишнього середовища, на які покладаються особи, таких як викид забруднюючих матеріалів у повітря, забруднення джерел води, знищення посівів, затоплення тощо.

Стаття 7 (2)(a) вимагає, щоб для «нападу, спрямованого проти будь-якого цивільного населення», існував курс поведінки, який передбачає багаторазове вчинення дій відповідно до або на підтримку політики держави чи організації щодо вчинення такого нападу. Злочин проти людяності може бути вчинений за планом корпорації, а не лише державою за державною політикою. Офіцери таких корпорацій можуть бути притягнуті до відповідальності за злочини проти людяності.

На додаток до цих двох правопорушень, передбачених Римським статутом, при вирішенні питання про порушення кримінальної відповідальності можна враховувати шкоду, завдану навколишньому середовищу. У 2016 році прокуратура МКС опублікувала програмний документ щодо відбору та визначення пріоритетності справ. Цей

програмний документ передбачав, що в рамках оцінки тяжкості передбачуваних злочинів для розгляду найбільш серйозних злочинів, які заслуговують судового переслідування, враховуватимуться фактори навколишнього середовища. Це включало розгляд способу вчинення злочинів, включаючи «руйнування навколишнього середовища або об'єктів, що охороняються» (пункт 40), а також вплив злочинів, включаючи «шкоду довкіллю, завдану постраждалим громадам» (пункт 41).

Навіть окрім дебатів про екоцид, лунають заклики до зміцнення Римського статуту, щоб забезпечити більш надійні засоби боротьби з навмисним нападом на навколишнє середовище під час збройного конфлікту. Але в чинному Римському статуті МКС передбачені заходи щодо вжиття дій у міжнародному кримінальному праві проти осіб, відповідальних за завдання серйозної шкоди навколишньому середовищу під час міжнародного збройного конфлікту.

Під час збройного конфлікту шкода природі та її захист неминучі. Закони збройного конфлікту забезпечують певний правовий захист природи, але ці положення є обмеженими і не достатньо чіткими. Нещодавнє прийняття Комісією міжнародного права проєкту принципів захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройним конфліктом заслуговує на увагу. У травні 2022 року Комісія міжнародного права прийняла остаточну версію рекомендованих нею 27 проєктів принципів, надіславши їх Генеральній асамблеї для остаточного розгляду перед ухваленням. Багато з проєктів принципів уже вкорінені в міжнародному праві, а деякі містять рекомендації з найкращої практики.

Проєкт принципів є висновком понад десятирічної праці і представляє значний етап у розвитку юридичного захисту навколишнього середовища під час збройних конфліктів. До створення цього проєкту спеціальний доповідач Комісії міжнародного права, посол Мар'я Лехто, вказувала на відсутність послідовної юридичної бази для захисту довкілля під час війни. Хоча існують обмежені договірні норми, що захищають середовище, пошкоджене війною, особливо під час громадянських конфліктів, такі як найпоширеніші конфлікти, проєкт принципів об'єднує широкий спектр норм, що охоплюють міжнародні збройні конфлікти та конфлікти внутрішнього характеру та адресовані різним недержавним суб'єктам [4].

Проєкти принципів розділені на п'ять частин. Частина перша встановлює сферу дії принципів та їх мету. Друга частина містить загальні принципи, які стосуються всього циклу конфлікту, включаючи принципи, які особливо актуальні для фази запобігання (фаза I). Частина третя містить принципи, які застосовуються під час конфлікту (етап II), зі спеціалізованими принципами для ситуацій окупації в частині четвертій. Нарешті, у частині п'ятій формуються принципи для постконфліктної фази (фаза III).

Нові принципи не є юридично обов'язковими для держав, але є надія, що вони будуть імплементовані в національне законодавство, посібники з військової підготовки, керівництво для бізнесу та спілкування з недержавними збройними групами. Один із ключових принципів вимагає від держав зобов'язати підприємства та дочірні компанії, що працюють у їхній країні та за її межами, нести відповідальність за шкоду, завдану навколишньому середовищу та здоров'ю людей під час війни. Попередні міжнародні гуманітарні правила надавали навколишньому середовищу обмежений захист, головним чином у контексті міжнародних збройних конфліктів. Нові принципи щодо захисту навколишнього середовища є більш розширеними та охоплюють такі важливі теми, як права корінних народів, використання природних ресурсів, корпоративна поведінка в зонах конфлікту та наслідки війни в морських районах. Вони роблять це шляхом об'єднання елементів законодавства про навколишнє середовище, прав людини та безпеки, а також існуючої практики держав і міжнародних організацій.

Робота Комісії міжнародного права над дослідженням, безумовно, вражає. Їй вдалося об'єднати багато різних аспектів, пов'язаних із навколишнім середовищем і збройними конфліктами, під одну структуру. Більш важливо те, що часовий підхід сприяв розгляду правових питань поза рамками традиційних ситуацій збройних конфліктів, включно з тими, яким досі приділялося мало системної уваги. Яскраві приклади включають зобов'язання сторін збройного конфлікту щодо токсичних пережитків війни та зобов'язання держав щодо миротворчих операцій і корпоративної відповідальності. Крім того, завдяки застосуванню динамічного та комплексного підходу до тлумачення відповідних зобов'язань за правом збройних конфліктів, міжнародним екологічним правом і правом прав людини, дослідження також внесло значний внесок у роз'яснення правових позицій окупаційних держав щодо захисту навколишнього середовища.

Тому ми вважаємо, що Проект принципів щодо захисту навколишнього середовища в період збройного конфлікту є важливим документом, що визначає основні норми та принципи для збереження природи під час воєнних дій. Його значення полягає у встановленні стандартів, спрямованих на зменшення негативного впливу військових операцій на довкілля та природні ресурси. Цей проект допомагає створити правову базу та регламентує дії сторін конфлікту у відношенні до середовища, сприяючи збереженню екосистем, мінімізації руйнування природи під час воєнних дій та захисту важливих природних ресурсів. Завдяки цьому проекту формуються основні принципи відповідальності та дотримання міжнародних норм у сфері охорони навколишнього середовища в умовах війни, що сприяє підвищенню світової уваги до проблем екології в контексті воєнних конфліктів та спрямовує дії учасників конфлікту на збереження природи в умовах надзвичайних обставин.

Висновки

Захист навколишнього середовища в умовах збройних конфліктів є важливою проблемою сучасності, що вимагає негайного розгляду та ефективних заходів. Воєнні дії не лише призводять до людських трагедій і руйнування інфраструктури, але й мають серйозний вплив на навколишнє середовище та природні ресурси.

Воєнні дії та використання різних видів зброї суттєво впливають на природне середовище, призводячи до серйозних наслідків для екосистем та здоров'я людей. Невідповідність юридичної бази до реальних викликів захисту навколишнього середовища під час воєнних конфліктів створює важливу необхідність в розробці нових стратегій та міжнародних норм, які враховуватимуть сучасні реалії. У контексті цієї проблематики, існуючі стандарти та обмежені норми, які охороняють природне середовище, не вистачають комплексного та ефективного захисту в умовах воєнного конфлікту. Необхідною стає консолідація зусиль для розробки компромісних, але дієвих міжнародних стратегій, спрямованих на збереження екосистем у воєнний період та мінімізацію негативного впливу воєнних дій на навколишнє середовище.

Список використаних джерел

1. Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons. 1996. URL: <https://www.icj-cij.org/case/95>
2. The Rome Statute of the International Criminal Court. 1998. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf>
3. Convention on the prohibition of military or any other hostile use of environmental modification techniques. 1976. URL: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=XXVI-1&chapter=26&clang=_en

4. Pantazopoulos S. The ILC Draft Principles on Protection of the Environment in Armed Conflict. Lieber Institute. 2022. URL: <https://lieber.westpoint.edu/ilc-protection-environment-armed-conflict/>